

HAKAS ÇİTİ PÜÜR AŞİRETİ VE KÖKTÜRK AŞİNA HANEDANININ ANTROPOGONİK MİTLERİ ÜZERİNE*

*Nükhet OKUTAN DAVLETOV, Timur DAVLETOV***

Öz: Türk kültüründe bir aşiretin, boyun ya da milletin doğuşunu açıklayan antropogonik mitlerde rol oynayan ve bir sembol haline gelen hayvanların en ünlüsü, Çin kaynaklarında geçen Köktürk kurttan türeme mitinin araştırmacılar tarafından en çok atıf yapılan mit olması sebebiyle kurttur. Bununla birlikte belirtilmelidir ki söz konusu mit İç Asya'da Şamanik antropogonik mitlerin yaşını ve devamlılığını gösterir niteliktedir. Bilindiği üzere Asya Hunları devrinde adları görülen Wusunlarda da benzer motiflerin yer aldığı bir mit mevcuttur. Mitin daha önce Hakas Türkolog Viktor. Y. Butanayev tarafından eski Türk motifleriyle ilişkili olduğu ifade edilen Hakas *Çiti Püür* (Yedi Börü) varyantı ise daha önce bu bağlamda bir karşılaştırmaya tabi tutulmamıştır. Hakasların Sağay boyunun *Çiti Püür* aşiretinin hafızasında hâlâ canlı olan söz konusu köken mitinin, Wusun ve Köktürk mitlerinde ortak olan savaş gibi bir zorluğun ardından hayatta kalan insan çocuk/lar ve kurtarıcı dişi kurt motiflerini içermekte olduğu görülmektedir. Çalışmada ayrıca bu motiflerin Türk kültüründeki İranî etkiler olduğuna dair yaygın görüş, on binlerce yıl önce Sibiry'a'dan göç eden Amerikan yerlilerindeki ortak mitler ve motiflerin takibi üzerinden ilk kez tartışılmıştır. Bu motiflerin İç Asya'daki Şamanik inançsal gelenekle açıklanması gerektiği, kurdun Semitik dinlerin kabulünden sonraki dönüşümüne Oğuz Kağan destanına ek olarak Cermen ve Slav sözlü kültürlerinden de örnekler verilerek ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Hakas, Köktürk, Hun, Amerika yerlileri, antropogonik mit, kurt, şamanizm.

On the Anthropogonic Myths of the Khakas *Chiti Püür* Tribe and the Kokturk Ashina Dynasty

Abstract: The most famous animal to appear in the anthropogonic myths used to explain how a tribe, clan or nation was born in Turkic culture, and become its symbol, is the wolf. Indeed, the myth of the descent of the Kokturks from the wolf, as mentioned in Chinese sources, is the myth most cited by researchers. It should

* Atıf Bilgisi / Citation: Okutan Davletov, N. ve Davletov, T. (2025). Hakas *Çiti Püür* Aşireti ve Köktürk *Aşina* Hanedanının Antropogonik Mitleri Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 217-230

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 09.09.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Birinci yazar: %50, İkinci yazar: %50

** Dr.Öğr.Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir, Türkiye. E-posta: nukhetdavletov@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9312-8385.

Dr.Öğr.Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir, Türkiye. E-posta: aronxakas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7767-4797.

be noted, though, that this myth shows the age and the continuity of the anthropogonic myths of the shamans of Inner Asia. As it is known, there is a myth with similar motifs among the Wusun people during the Asian Hun period. The Hakas *Çiti Püür* (Seven Wolves) variant of this myth, previously stated by Khakas Turkologist Viktor Butanayev to be related to old Turkic motifs, has not been subjected to a comparison within this context. In this origin myth, still alive today in the memory of the *Çiti Püür* subtribe of the Khakass' *Sağay* tribe, motifs, common in the Wusun and Köktürk myths, like the adversity of war, human child/children surviving this adversity, and a savior she-wolf, are embedded. The Wusun myth does not mention the union with the wolf and a lineage derived from it. However, the crow motif distinguishes this story from the Köktürk and Khakas variants. Other motifs, such as a new race born from the intercourse with a wolf, a cave where people hide until they multiply and become stronger, and a sacred mountain, overlap with the Köktürk and Khakas variants. Moreover, this paper challenges the common view that these motifs are Iranian influences in Turkic culture by tracing indigenous myths and motifs of Native Americans who migrated from Siberia tens of thousands of years ago. Research using examples from Germanic and Slavic oral cultures, in addition to the Oghuz Khagan epic, regarding the transformation of the wolf after conversion to Semitic religions, suggests that these motifs should be explained by the shamanic religious tradition of Inner Asia.

Keywords: Khakas, Kokturk, Hun, native Americans, anthropogonic myth, wolf, shamanism.

Giriş

Pek çok kültürde hayvandan veya bir hayvan tarafından kurtarılan insandan türeme mitleri mevcuttur. Bir aşiretin, kabilenin, boyun ya da milletin doğuşunu açıklayan antropogonik mitlerde rol oynayan söz konusu hayvan ise daha sonraki dönemlerde ilgili topluluğu temsil eden bir sembol haline gelmektedir¹. Nitekim Romalılar tarafından Romulus ve Remus'un dişi bir kurt tarafından emzirildiğine inanıldığı için bu kurdun bronz bir heykelinin Capitol'de durmasına ek olarak eskiden Capitol merdivenlerinin yakınındaki bir kafeste canlı bir dişi kurt beslendiği de kaydedilmiştir (Gombrich, 2016, s. 40). Benzer şekilde Çin kaynaklarında da Köktürk kağanının otağının kapısına kurtan doğduklarını unutmadıkları için kurt başlı sancak dikildiği ve kağanı koruyan birliğe *fuli* (börü) dendiği, bunun ise "kurt" anlamına geldiği ifade edilmektedir (Taşağıl, 1995, ss. 110, 112).

¹ Kutsal ata hayvanın sembolleştirilmesi davranışının uzantıları, Türk dünyasında günümüzde de görülebilmektedir. Bk. <https://www.politico.eu/article/uefa-suspends-merih-demiral-turkey-player-nationalistic-gesture-euro-2024-erdogan/>

İskandinav mitolojisi ve Cermen kahramanlık efsanelerine dair bilgiler içeren anonim şiirlerden oluşan *Manzum Edda (Poetic Edda)* içinde yer alan ve Hun kralı Attila'nın, eşi Guðrún tarafından öldürülmesini konu edinen *Atlakviða* (Attila'nın Şiiri) adlı destan metni de Şaman ya da pagan Hunlar ve Hristiyan Cermenlerin farklılıklarını vurgularken kurdun sembolleşmesine dair bir örnek sunmaktadır². *Nibelungen*'de Etzel, *Atlakviða*'da ise Atli olarak geçen Hun kralı Attila, metnin İzlanda dilinde kaydedilmiş İskandinav varyantında iki kez kurt ile özdeşleştirilmiştir. Bu benzetme için seçilen *heiðingi* kelimesi ise esas olarak pagan, kâfir anlamına gelmekle birlikte burada kurt yerine kullanılmıştır; çünkü onlara göre kurt da paganlar gibi medeniyetten uzak, göçebe bir hayat sürmektedir (Okutan Davletov, 2021, s. 215). Kurt yerine kullanılan *heiðingi* kelimesi, destanda Atli'nin eşi Guðrún'un erkek kardeşleri olan Gunnar ve Hogni, kız kardeşlerinin kendilerini Atli'ye karşı uyarmak ve onun Hun topraklarına davetini kabul ederlerse yaşanacakları göstermek için gönderdiği mesajda geçmektedir Pettit'in (2023, s. 665) verdiği ilgili kısım tarafımızca aşağıdaki gibi Türkçeye aktarılmıştır:

*Hvat hyggr þú brúði bendu,
þá er hon okkr baug sendi
varinn váðum heiðingja?
Hygg ek at hon vörnuð byði;
hár fann ek heiðingja
ríðit í hring rauðum:
ylfskr er vegr okkarr,
at riða ørindi!'*

Sizce gelin³ ne demek istedi
Pagan postuyla belenmiş
Bu yüzüğü bize göndererek?
Bence bir uyarıydı bu.
Kâfir tüyü buldum çünkü
Kızıl yüzüğe sarılmış.
Yolumuz **kurt**ça olacak⁴
Eğer bu sefere çıkarsak.

Peter Hallberg de eski İskandinav mitolojisinde ve şiirinde kurdun merkezî bir konuma sahip olsa da hemen her zaman olumsuz çağrışımlarda bulunduğunu ifade etmektedir. Hallberg'e göre Orta Çağ'da kurtlar, savaştan sonra savaş alanına gelen ve öldürülenleri yiyen leş yiyiciler olarak görüldükleri için kurt imgesi utanç vericidir ve eski İskandinav şiirinde bir başkasının zayıflığından yararlanan veya şerefli bir şekilde savaşmaktan ziyade rakibini hileyle yenen kişi kurda benzetilmektedir. *Atlakviða*'da Atli'nin kurda benzetilmesi de bu sebeple şaşırtıcı değildir (McMahon, 1991, s. 187). Dikkat çekicidir ki İskandinav yarımadasına çok yakın bir konumda bulunan Arhangelsk bölgesindeki Rus

² Edda şiirlerinde pagan motifler ve Hristiyanlık etkisi için bk. Hollander, L. M. (1927). Were the Mythological Poems of the Edda Composed in the Pre-Christian Era?. *The Journal of English and Germanic Philology*, 26(1), 96-105.

³ Guðrún'dan adıyla veya kız kardeş olarak değil de gelin olarak bahsedilmesi, onun Attila'nın karısı gibi davrandığı ve doğrudan kocasına atıfta bulunan bir mesaj gönderdiği anlamına gelmektedir. Aslında daveti kabul ederlerse kurdun inine gireceklerini anlatmaktadır (McMahon, 1991, s. 188).

⁴ “Kurtların bölgesine gireceğiz” şeklinde de okunabilir (McMahon, 1991, s. 188).

ninnilerinde de kurt negatif bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede derlenmiş ninnilerden biri tarafımızca Türkçeye aşağıdaki şekilde çevrilmiştir:

Bayu bayu bayu bay,
Ne lozhis, devka, na kray!
Pridet serenkov volchok,
Tebya shvatit za bochok
(Yefimenkova, 1977, ss. 33, 40).

Bayu bayu bayu bay,
Kenara yatma kızım ay!
Küçük bozkurt gelecek,
Seni yanından yiyecek.

Kurdun paganlarla ilişkilendirilmesi, Cermenlerin ve Slavların Hristiyanlığı kabulünden sonra olmalıdır. Nitekim “Çaroğlu İvan ve Bozkurt” adlı Rus halk masalında boz renkli bir kurt, kahramana masal boyunca pek çok kez yardım etmektedir. Hristiyanlık öncesi motifler olarak değerlendirebileceğimiz şekilde don değiştirerek insana ve ata dönüşebilen bozkurt, masalın sonlarına doğru ise öldürülen protagonisti diriltmektedir (*İvan Tsarevich i Seriy volk*, 1946, ss. 3-14). Klaeber de Hristiyanlıkta kurt imgesinin şeytan için kullanılması yaygın olduğunu ifade etmektedir (1996, s. 20). X. yüzyıla tarihlendirilen Eski İngilizce şiir antolojisi *Exeter Book* adlı elyazmasında yer alan *Christ* şiirlerinde de dışlanan şeytanın kurt, Mesih’in ise kuzu ve çoban olduğu İncil metaforlarına yer verildiği görülmektedir: *hafað se awyrgda wulf tostenced, deor dædscua, dryhten, þin eowde, wide towrecene* (Marshall, 2022, ss. 45-46), “Lanetli kurt, ölümün karanlık gölgesi, senin sürünü dağıttı, ey Rab ve onu her yere sürdü” (Gordon, 1957, s. 137).

Bu noktada belirtilmelidir ki Semitik monoteistik dinler olan İslamiyet ve Hristiyanlığın, Şaman ya da pagan dönemin güçlü bir kutsal olan kurt imgesine yaklaşımı benzerdir. Nitekim “pagan Oğuznâme” (Danka, 2019) olarak bilinen Uygur harfli Oğuz Kağan destanındaki yol gösterici bozkurt motifinin yerini, metnin İslamî çevrede yazılan Reşideddin varyantında “ihtiyar, aksakallı, akıllı, ermiş, tecrübe sahibi kişiler” (Gündüz, 2016, s. 15) almıştır. Eliyarlı da Uygur harfli Oğuz Kağan destanı dışında Oğuznâme adı altında bilinen metinlerin hiçbirinde kurdun kutsal niteliğinin görülmediğini ifade etmiştir (1998, s. 32).

Pek tabii içerdiği hayvan kültürleri gereği Türk Şamanizmi yalnızca kurda değil, ayıya, geyiğe, boğaya, kuğuya hatta yılan gibi çeşitli hayvanlara soyun dayandırıldığı ve bu hayvanların ata kabul edildiği türeyiş mitleri bakımından oldukça zengindir⁵. Hatta Güney Sibiry Türkleri arasında ayının kurttan daha ön planda olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim bugün Hakaslarda *Aba* (Ayı)

⁵ Çin kaynaklarında geçen Türk köken mitleriyle ilgili bk. Barutcu Özönder, F. S. (1999). Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi. *KÖK Araştırmalar*, 1(2), 65-92; Erkoç, H. İ. (2017). Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. yüzyıllar). *JOTS*, 1(1), 36-75.

adlı bir aşiret⁶ de mevcuttur. Bu aşiretin ise taygada ayı tarafından kaçırılan bir kadının doğurduğu yarı insan yarı ayı erkek çocuktan geldiği anlatılmaktadır (Butanayev ve Butanayeva, 1996a, ss. 52-53). Ancak Çin kaynaklarında geçen Köktürk kurttan türeme mitinin araştırmacılar tarafından en çok atıf yapılan mit olması sebebiyle Türk antropogonik mitlerinin en ünlü hayvan karakterinin kurt olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte belirtilmelidir ki söz konusu mit İç Asya’da Şamanik antropogonik mitlerin yaşını ve devamlılığını gösterir niteliktedir.

Wusun ve Köktürklerde Kurttan Türeme Mitleri

Bilindiği üzere Türklerden çok daha önce Hun devrinde adlarını gördüğümüz Wusunlarda da benzer motiflerin yer aldığı bir mit mevcuttur. Söz konusu mit Çin kaynaklarına göre şu şekildedir:

Wusun kralının adı Kun-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler. Küçük olan kralın oğlu T’un-mo’yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçu ve ona et verdi. Dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaşı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. Bundan sonra görev yaptığı Hun ordusunda çok defa başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K’un-mo’ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi (Taşağıl, 2020, s. 63).

Bir tarih ansiklopedisi olarak niteleyebileceğimiz *Ts’e-fu Yüan-kui*’nin 956. bölümünün 30/b ve 31/a numaralı vesikalarında ise Köktürklerin Aşına hanedanının kurttan türeme miti, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’ın çevirisiyle aşağıdaki gibi anlatılmaktadır:

[...] onların önceki ülkesi Hsi-hai’in (Etsin-Göl) yukarı taraflarında iken komşu devlet tarafından kadın ve erkekleri küçük büyük fark etmeksizin hepsi öldürüldü. Sadece bir oğul sağ kaldı. Öldürülmeye kıyılmadı. Kolları ve ayakları kesilip büyük bir bataklığın içine atıldı. Dişi bir kurt vardı. Her et getirişinde hepsini ona yedirip bu oğulu besledi ve dolayısıyla ölmekten kurtardı. Bundan sonra kurtla münasebette bulundular. Kurt gebe kaldı. O komşu ülkenin insanları tekrar adam gönderip onu öldürtmek istediler. Sonra kurt oğulun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldürecek iken bu kurt kuvvetlenerek tabiatüstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu. Bu dağ Kao-ch’ang’ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 2 yüz li’den fazla bir alandaki düzlükte bol otlu yerle karşılaştı. Bundan sonra kurt 10

⁶ Çalışmada “birbirlerine kan akrabalığı ile bağlı” insan gruplarını ifade eden Rusça *rod* (род) ve Hakasça *söök* (cöök) kelimelerinin karşılığı olarak aşiret kelimesi tercih edilmiştir (*Hakassko-Russkiy Slovar*, 2006, ss. 505, 986).

tane erkek çocuk doğurdu. Onlardan birinin adı *A-shih-na* idi. En saygın insanları kabile reisi olur (Taşağıl, 1995, s. 110).

Wusun mitinde kurtla birleşme ve ondan türeyen bir soydan bahsedilmemesi ve karga motifi iki mitin farklılıklarından olsa da görüldüğü üzere her iki mitte de hayatta kalan ve soyu temsil eden tek bir çocuk ile kurtarıcı rolündeki Şamanik dişi kurt motifi mevcuttur.

Hakas Çiti Püür Aşiretinin Köken Miti

Mitin *Çiti Püür* yani Yedi Börü/Kurt varyantına geçmeden önce Hakaslarda kurdun kutsiyetinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Türk Şamanizminde çağırılmasından korkulan kişi, hayvan ya da olaylardan örtmecelerle bahsedilmektedir. Hakaslarda da korkulan ve kutsal kabul edilen kurdun adı, *püür* boşuna telaffuz edilemezdi; aksi takdirde hassas işitme yeteneği sayesinde adını çağıran kişinin ahırında belirirdi. Hakasların kurt yerine kullandıkları örtmecelere örnek olarak *çir hulah* “yer kulak (her şeyi duyan)”, *çazı adayı* “yazı (bozkır) köpeği”, *tağ adayı* “dağ köpeği”, *köktir* “boz”, *sölbek* “uzun kuyruklu” vb. gösterilebilir (Butanayev, 2003, s. 62). Ayrıca Hakas Şamanizminde *tağ eeleri* yani dağ iyelerinin, insanlara kurt donunda görünebildiğine de inanılmaktadır. Bir erkek avcı ile kadın dağ iyesinin çocukları doğduğunda kurtların sevindiğinin anlatıldığı hikâye bu bağamda oldukça semboliktir. İyelerin zoomorfik bir kılığa büründüğüne dair benzer görüşler Altaylılar arasında da bulunmaktadır. Nitekim kutsal Altay Dağı’nın iyesinin çoğu kez beyaz bir kurt kılığında görünebildiğine inanılmaktadır (Burnakov ve Tsidenova, 2015, ss. 122-123). Bu beyaz kurt motifi ise bizi Hakaslardaki tüm kurtların hanı *Püür Han* (Börü Han) ve çocuklarının, diğer kurtlardan beyaz renkleriyle ayrıldıklarının anlatıldığı efsaneye götürmektedir. Efsaneye göre bir gün Taar Beg adlı kahramanın tek oğlu Torğı Beg, Hakasların *huu püür* dedikleri beyaz bir kurdu kovalar ve Çulım Nehri yakınlarında Hispanah denen yerde onu yakalar. Torğı Beg, kurdu vurmak için yayını gerer germez ak kurt, genç bir kıza dönüşür ve Püür Han’ın kızı olduğu anlaşılır. Kız, Torğı Beg’den canını bağışlamasını ister ve kendisiyle evlenmeyi vadeder. Ancak merhametsiz Torğı Beg Püür Han’ın kızını okla vurur. Eve döner dönmez ise kendisi de hastalanıp ölür. O gün Taar Beg’in soyu da bu hatanın cezası olarak yeryüzünden silinir (Butanayev, 2003, ss. 62-63).

Bu çalışmanın esas odak noktasını oluşturan ve Butanayev’in eski Türk motifleriyle olan benzerliği sebebiyle Sayan-Altay topraklarının en eski etnonimlerinden birisi olarak nitelendirdiği, Hakasların Sağay boyuna mensup *Çiti Püür* (Yedi Börü) aşiretinin de kurt tarafından emzirilen bir çocuktan geldiğine inanılmaktadır. Anlatılana göre savaştan kaçan bir kadın Ninya Nehri yakınlarındaki bir kurt inine girer. Doğumda ölen kadının bebeğini, o mağarada yaşayan ve altı yavrusu olan bir dişi kurt emzirerek büyütür. Kurt sütüyle ve kurtlarla büyüyen çocuktan yedi börü aşireti meydana gelir. Aşiret, İncil’de

anlatılan Tufan zamanında Hoorabas Dağı'nın zirvesine çıkarak hayatta kaldığı için burayı kutsal kabul eder ve her yıl atalarının dağı olarak niteledikleri yerde kurban keser (Butanayev, 1994, ss. 11-12; Butanayev ve Butanayeva, 2007, s. 58).

Butanayev *Çiti Püür* aşiretiyle ilgili bir anlatı daha kaydetmiştir. Başlangıcı yukarıdakiyle aynı olan ikinci mite göre doğum yapmak için kurt inine giren kadının yedi çocuğu olur ve o mağarada yedi yavrusu olan bir dişi kurt vardır. Yedi çocuk ile yedi kurt büyüdüklerinde birleşirler ve bunlardan *Çiti Püür* soyu doğar. Bu varyantta da Nuh Tufanı'ndan ve Hoorabas Dağı sayesinde aşiretin hayatta kalmasından bahsedilmektedir. Butanayev, her yıl bu dağda kurban ibadetini yerine getiren cemaatin, ataları için Hakasların *ızıh* dedikleri (ETÜ. *ıduk*) ve kimsenin dokunup binmediği özellikle doru bir at adadığını ve kesmek için ise kara kulaklı beyaz bir koyun seçtiklerini, kurban töreninden sonra kalan kemiklerin ise yakıldığını kaydetmiştir (Butanayev ve Butanayeva, 1996b, ss. 137-138).

Tufan motifinin mite sonradan girdiği tahmin edilebilmektedir. Nitekim ne Wusun ne Köktürk antropogonik mitlerinin olay örgüsünde buna benzer bir olay vardır. Ayrıca Çin kaynaklarına göre eski Türkler de ata hayvanla beraber orada bulunan dönemin anısını taşıması sebebiyle atalar mağarasında periyodik kurban töreni yapmaktaydılar. Bu sebeple mağara-dağın kutsallaşması, kronolojik olarak genç olan Biblik motif ile açıklanamamaktadır. Roux da Wusun ve Köktürk mitlerindeki söz konusu mağarayı “dişilik organının sembolü” ve “insanlığın bildiği en eski dölyatağı” olarak nitelemektedir. Roux'ya göre “toplumsal yaşama katılmak için mağaradan gün ışığına çıkmak her zaman doğum imgesini taşımış bir eylemdir” ve Altaylılarda henüz güçsüz olunan dönemlerden kalan anıların etkisiyle “dağlardan çıkış” teması, çok sık tekrarlanmaktadır (2005, s. 275).

Bu bilgiler ışığında mitin *Çiti Püür* varyantının, Wusun ve Köktürk mitlerinde ortak olan savaş gibi bir zorluk, bu zorluğun ardından hayatta kalan insan çocuk/lar ve kurtarıcı tutan dişi kurt motiflerini içermekte olduğu görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi Wusun mitinde kurtla birleşme ve ondan türeyen bir soydan bahsedilmemesi ve karga motifi ise ilgili hikâyeyi Köktürk ve Hakas varyantlarından ayırmaktadır. Köktürk varyantı ile Hakas varyantı ise kurtla birleşmeden doğan yeni bir soy, sayıca çoğalıp güçlenene kadar barınılan bir mağara ve kutsal dağ gibi diğer motifler bakımından da örtüşmektedir.

Kurttan Türeme Mitinin İranî Kökeni Üzerine

Sinor, Wusunların İranî bir halk oldukları varsayımıyla hareket ettiği için Wusun ve Köktürk mitlerindeki motif benzerliğini, “Türklerin şekillenmesinde İranî unsurların bir kanıtı” olarak yorumlamaktadır (Golden, 1992, s. 130). Ancak yukarıda ifade edildiği gibi bizce söz konusu mit, İç Asya'da çok daha kadim bir

inançsal geleneğin devamlılığını gösteriyor olmalıdır. Mitlerin ve söz konusu mitlerde geçen ortak motiflerin takibi üzerinden inançsal geleneğin devam ettiğinin tespitine Amerikan yerlilerinin mitleri örnek gösterilebilir. Genetikbilimci ve antropolog Michael H. Crawford, Sibirya'dan Amerika'ya göç eden yerlilere ithaf ettiği *The Origins of Native Americans: Evidence from Anthropological Genetics* adlı çalışmasında genetik, dilbilimsel ve kültürel araştırmalara göre Sibirya'dan Yeni Dünya'ya göçün günümüzden yaklaşık 30.000-40.000 yıl önce başladığını ifade etmektedir (Crawford, 1998, s. 28; Davletov, 2022, s. 78). Bu durumda her iki coğrafyada tespit edilebilen ortak motifler varsa bunların en az 30.000-40.000 bin yıllık olduğunu ileri sürmek bilimsel açıdan mümkündür.

Bu bağlamda Kanada yerlilerinden kaydedilen ve Hunlar ile Türklerde kurdun yer aldığı köken mitlerinden bahsedilirken hiç başvurulmayan bir kurttan türeme mitini ilk kez incelemek ve karşılaştırmak yerinde olacaktır. Anlatılana göre Kanada'nın Vancouver şehrinde bulunan ve bugünkü adı Indian Arm olan; fakat eskiden orada yaşayan yerli kabilenin dilinde *Tsla-a-wat* denen fiyordun kıyılarında kurt soyundan gelmeleriyle gurur duyan bir klan yaşamaktadır. Evlerin direklerine ve tüm ağaç eşyalara kurt sembolü kazınmış ve oyulmuştur. *Tsla-a-wat* halkının yaşadığı *Tum-ta-mayh-tun* köyüne uzun zaman önce bir hastalık uğramış ve küçük bir erkek çocuğu dışında herkesi öldürmüştür. Çocuk henüz o kadar küçüktür bir adı bile yoktur. Köye gelen bir dişi kurt, hikâyede adsız olarak geçen çocuğu alıp inine götürmüş ve onu kendi yavrularından ayırmayıp emzirmiş, büyüttüştür. Kurt gibi yetişen adsız, bir gün dolaşırken kendi doğduğu ve artık boş olan köyünü bulur ve kurtlardan farklı olduğunu, insan olduğunu anlar. Ardından kendi türünü aramak için annesi kabul ettiği dişi kurttan izin ister ve eğer halkını bulabilirse onu, yani anne kurdu sonsuza kadar anacaklarına söz verir. Yola düşen adsız, bir süre sonra bozkırda bir oba görür ve insanların yanlarına gider. Kabile, genç yabancıyı memnuniyetle karşılar, ona bir ev verir ve ona insanların yaşayışını öğretir. Adsız, çok geçmeden kabileden güzel bir genç kızla da evlenir. Kıza geldiği güzel topraklardan, büyük ormanlardan, dağlar ve bereketli denizden bahsettiğinde kız oraya geri dönmeyi kabul eder. Haftalarca süren bir yolculuğun ardından *Tsla-a-wat* kıyılarına varırlar. Genç çiftin bir sürü çocuğu olur ve daha sonra çocuklarının da çocukları olur. Yıllar geçtikçe köy bir kez daha çalışkan, mutlu insanlarla dolar. Adsız, kurdu başlattığı soyun sembolü yaparak kurt annesine verdiği sözü tutar. Kurt klanının çocukları atalarıyla ilgili bu hikâyeyi dinleyerek büyüdükleri için kurttan korkmazlar. Yürelerinde kurt sevgisi vardır; çünkü o dişi kurt sayesinde bugün eski hikâyeleri dinleyerek bir *Tsla-a-wat* çadırında oturabiliyor olduklarını bilmektedirler (Simeon, 1977, ss. 7-12). Görüldüğü üzere Hun ve eski Türk dönemi ile içinde bulunduğumuz XXI. yüzyıldaki mitlerde savaş olarak ifade edilen ve bir ya da birkaç çocuk hariç ilgili soyu yok eden yıkıcı zorluk, Kanada yerlilerine ait mitte hastalık biçiminde yer almaktadır. Bu mitte de bir dişi kurt

gelerek çocuğu inine götürür, besleyip büyütür ve bu çocuktan başlayan soy, kurdu ata kabul eder.

Dikkat çekicidir ki Modok, Miwok ya da Senecalar gibi örnekleri çoğaltılabilecek pek çok Amerikan yerlisi halkın evrenin yaratılışına dair mitleri ile Hakaslar ve Altaylar gibi Türk halkları ve Moğollar dışında Ostyaklar gibi diğer Sibiryalı yerlilerinin mitleri, olay örgüsü ve özellikle “earth diver” (Leeming, 2009a, ss. 24-29) denen, suya dalıp toprak çıkaran karakterin varlığı bakımından da benzerlik göstermektedir. Leeming de İç Asya’da Türk ve Moğol halklarında tespit edilen ünlü kozmogonik mitlerin, Amerikan yerlilerindeki benzer mitlerle açık ilişkilere sahip olduğunu belirtmektedir (Leeming, 2009b, s. 242).

Örneğin, bugün hâlâ ABD’nin Oregon Eyaleti’nde yaşayan *Modok*lardan kaydedilen bir kozmogonik mite göre başlangıçta “saz gölü” vardır. Birkaç kez gölün dibine dalıp toprak çıkaran *Kumokums* adlı demiurg tanrı, çıkardığı toprağı suyun üzerinde şekillendirerek dünyayı yaratır (Marriott ve Rachlin, 1995, ss. 43-45). Kaliforniya *Miwok*larına göre de başlangıçta yalnızca su ve bir de çakal vardır. Çakal birkaç ördeği toprak getirmeleri için suyun dibine gönderir. Ördeklerden biri başarılı olur. Çakal, ördeğin gagasından toprağı alır ve bu kez ördeği tohum bulması için gönderir. Çakal toprağı, tohumları ve suyu, büyüüp dünyaya dönüşene kadar karıştırır ve dünyayı yaratır (Leeming, 2009c, s. 191). *Onöndowa’ga*: ‘ya da diğer adıyla Seneca kabilesi de başlangıçta her yerin sularla kaplı olduğunu anlatır. Seneca mitinde dalıp toprak çıkararak dünyanın yaratılmasına yardımcı olan ise bir kaplumbağadır (Leeming, 2009d, ss. 240-241).

Sibiryalı Ostyaklar da evrenin yaratılışına yukarıdakilere benzer bir açıklama getirmişlerdir: Şaman *Doh*, bir bahadırı bulmak için her şeyi kaplayan denizin üzerinde uçarak kamlamaktadır. Ancak fırtına ve dalgalar sebebiyle üç gün üç gece uçtuktan sonra yorulunca kuğu ve dalgıç kuşu gibi su kuşlarının formunu alan ruhlarının sırtına oturur. Ancak kuş donundaki ruhlar da yorulmaya başlar. Bunun üzerine Şaman, dalgıç kuşlarına dalıp toprağı getirmelerini söyler. Dalgıç kuşu ancak üçüncü kez daldığında gagasında bir çamur topağı getirir. Şaman, bu çamurdan denizin ortasında bir ada yaratır ve dinlendikten sonra yola devam ederler (Anuchin, 1914, s. 14).

Türk halkları arasından çıkan ilk Türkolog olan ve S. Ye. Malov ve Z. V. Togan gibi ünlü Türkologlara hocalık yapan Prof. Dr. Nikolay F. Katanov’un XX. yüzyılın başında kendi halkı Hakaslar arasında derlediği kozmogonik mit ise aşağıdaki gibidir:

Eskiden bir ördek varmış. Bu ördek başka bir ördekle arkadaş olup, onu nehrin dibine kum getirmeye göndermiş. Tam üç defa onu kum almaya gönderip getirdiği kumları almış. Kum getirmeye giden ördek üçüncü defa getirdiğini tamamiyle vermemiş. Kum alan ördek diğerine, ‘vermeyip

ağzında tuttuğun şey taş olup büyüsün,’ demiş. Önceden kendisine getirilen kumu eleyip dokuz gün tokmakla dövmüş. Dokuz gün dövdükten sonra tozların yerden yükselerek yüce dağlar oluşturduğunu görmüş. Kum taşıyan ördeğin ağzında oluşan taşları atmasından sonra dağlar daha da yükselip büyümüş. Birinci ördek bunu görünce ikinci ördeğe ‘Niçin öyle yaptın? Ben sana toprağımdan yer vermem,’ demiş. Kum taşıyan ördek, ‘Hiç olmazsa çadır büyüklüğünde bir yer ver!’ deyince birinci ördek yine vermeyeceğini söylemiş. Kum taşıyan ördek, ‘O zaman oturulacak bir yer ver. Oturacağım yer olmazsa ben ne yaparım?’ demiş. Ama birinci ördek yine, ‘Vermem!’ demiş. O böyle deyince kum taşıyan ördek, ‘Taban büyüklüğünde yer ver!’ demiş ama öbürü yine kabul etmemiş. Ördek yine, ‘Dayandığım baston büyüklüğünde yer ver! Sen bana bakma, ben de sana bakmam,’ demiş ve bastonun bulunduğu yeri delmiş. Onlar böylece yeryüzünü bölmüşler (Katanov, 2000, ss. 160, 329-330).

Sonuç

Yukarıda verilen örneklerin benzerliği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu antropogonik ve kozmogonik mitlerin on binlerce yıllık geçmişi daha iyi anlaşılacaktır⁷. Ancak inanç sistemindeki ve kutsal yaratılış hikâyelerindeki ortaklığın, göçten çok daha öncesine, Sibirya’dan ayrılan ve kalan grupların bir arada yaşadığı daha eski dönemlere dayanıyor olması gerektiği unutulmamalıdır. Amerikan yerlileri, on binlerce yıl önce Sibirya’dan göç ederken geleneksel dinleri Şamanizmi de yanlarında götürdükleri için Şamanizm’in özellikle davul ve tokmak gibi karakteristik ibadet nesneleri ve maddi kültür ürünlerinin yanı sıra sözlü kültür ürünleri olan mitleri de bu kıtada varlığını sürdürebilmiştir⁸. Kurttan türeme mitinin, kurtla cinsel birleşme motifini içerecek biçimde bugün yalnızca Güney Sibirya Türklerinde tespit edilebilmesinin sebebi de aynıdır. Ancak Şamanizm’in din olarak kabul edildiği ve yaşatıldığı ortamda Şamanik kozmogonik, antropogonik ve eskatolojik mitler ve inanışlar ile uygulamalar nesilden nesile aktarılabilir. Nitekim kendisi de *Çiti Püür* aşiretine mensup olan ve küçüklüğünden itibaren “geleneksel bilgiyle” iç içe olduğunu

⁷ Ögel, Altaylardan derlenen yaratılış mitlerinde her yerin su ile kaplı olmasını, “Türkleştirilmiş ve yerli bir kılığa sokulmuş olmasına rağmen kökleri yine de dışarıdan” bir düşünce olarak nitelemekte, Hindistan ile ilişkilendirmektedir (1993, s. 471). Talianova Eren de suya dalan/dalgıç motifini içeren mitlerin Hint menşeli olduğunu, insanlar Sibirya’ya ve Kuzey Amerika’ya göç ettikçe mitin de yayıldığını ifade etmektedir (2023, s. 518). Ancak genetik araştırmalar, Sibirya yerlilerinin bu topraklara Hindistan coğrafyasından geldiklerine dair bir malumat vermemektedir. Bu durum ise pek tabii Türk mitolojisindeki motiflerin sıklıkla dışarıdan alındığına dair yaygın kanıya bir örnek teşkil etmektedir.

⁸ Etnograf Edward Curtis tarafından XX. yüzyılın başında çekilen Şaman, Şaman davulu ve tokmağı fotoğraflarından biri için bk. (https://curtisgallery.com/products/the-drummer-nunivak?_pos=5&_sid=13a87b1e6&_ss=r)

ifade eden Anzhiganova, yedi göbeğe kadar atalarını sayabilme ve atalar dağının ziyaret edilmesi gibi eylemler üzerinden aidiyet hissinin güçlendirildiğini belirtmiştir. Anzhiganova, kendisi daha doğmadan önce gerçekleşen bir hikâyeyi de aktarmıştır. Anlatılana göre bir yıl, atalar dağına *ızılıh* olarak bir boğa sunulmuş; ancak *ızılıh* kimsenin dokunmaması gerekirken, dönem 1930'lar olduğu için açlık sebebiyle sundukları bu boğayı yemek zorunda kalan aile yok olmuştur (Anzhiganova, 2023, s. 131). Pek tabii bu anekdotta ailenin kutsala saygısızlık yapması sebebiyle cezalandırılması bilgisinin yer alması da dinî hassasiyetlerin aktarımını sağlamaktadır. Yine Anzhiganova'nın ifadesine göre 2016 yılında, Çiti Püür aşiretine mensup birkaç aile⁹ bir araya gelmiş ve diğer Hakas klanları arasında uzun zamandır ilk defa cemaat halinde Beyaz Dişi Kurt'a ibadet gerçekleştirilmiştir (Anzhiganova ve Topoeva, 2017, s. 108). Söz konusu ibadetin devamlılık arz ettiği ve Hakas sosyal medya kullanıcılarının paylaşımlarına göre 2024 yılında da yapıldığı görülmektedir¹⁰.

Şamanizm'in pratiklerinin, ibadetlerinin ve yasaklarının katılığının ortadan kalktığı veya dinin değiştiği ortamda ise pagan dönemin motifleri biçim değiştirmekte, bunlara yüklenen anlamlar farklılaşmakta ya da bu motifler tamamen silinebilmektedir. Türk runik metinlerinde tespit edilen tartışmalı birtakım ifadelerin de ancak yaşayan Sibiry Türk Şamanizmi'nin inanış ve uygulamalarıyla açıklanabileceği, alan araştırması verileri ve etnografik dönem kayıtları ile desteklenerek daha önceki çalışmalarda ortaya koyulmuştur¹¹. Bu durumda yaklaşık 40.000 yıl önce Sibiry'dan göçen Amerikan yerlilerinde, Hun döneminde Wusunlarda, eski Türk döneminde Köktürklerde, günümüzde ise Çiti Püür adlı Hakas aşiretinde tespit edilebilen antropogonik mitlerin de Şamanizm'e göre daha genç sayılacak İranî unsurlarla değerlendirilmek yerine Asya'daki on binlerce yıllık inançsal gelenekle açıklanması gerektiği ifade edilebilir.

⁹ Bugün hangi Hakas soyadlarını taşıyan ailelerin bu aşirete mensup olduğu hakkında bk. Butanayev, V. Y. (1994). *Proishozhdenie Hakasskih rodov i familii/ Hooray söökteri paza pıçikke kırceñ öbekeleri*. Abakan: Laboratoriya etnografii NİS AGPI.

¹⁰ Bk. 72 yaşındaki Valya Tokmacheva adlı VKontakte kullanıcısının Kasım 2024 tarihli toplu ibadet videosu paylaşımı: https://vk.com/video207232700_456239380.

¹¹ Aydın, E. (2017). A Shamanistic Exclamation in the Yenisei Inscriptions: Çok!. *Central Asiatic Journal*, 60(1/2), 13-17; Okutan Davletov, N. (2021). Ölümüne Karşı Bir Feryat, Esiz Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*, 52, 159-170; Okutan Davletov, N. ve Davletov, T. (2022). Eski Türklerden Günümüze Altay Şamanizminde Çok/Sök Ayini. *Journal of Old Turkic Studies (JOTS)*, 6(1), 21-38.

Kaynakça

- Anuchin, V. İ. (1914). *Ocherk Shamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii nauk.
- Anzhiganova, L. V. (2023). Etnokonfessionalny neotraditsionalizm Hakasov: poisk osnovanii identifikatsii. *Novye issledovaniia Tuvy/The New Research of Tuva*, 1, 125-136.
- Anzhiganova, L. V. ve Topoeva, M. V. (2017). Hakasy v usloviyah globalizatsii: mentalnye deformatsii. *Novye issledovaniia Tuvy/The New Research of Tuva*, 3, 100-111.
- Barutcu Özönder, F. S. (1999). Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi. *KÖK Araştırmalar*, 1(2). 65-92.
- Burnakov, V. A. ve Tsidenova, D. Ts. (2015). Obraz volka v religiozno-mifologicheskikh predstavleniyah hakasov (konets XIX-XX vek). *Vestnik NGU, Seriya: İstoriya, filologiya, Tom 14, Vypusk 3: Arheologiya i etnografiya*, 121-132.
- Butanayev, V. Y. (1994). *Proishozhdenie Hakasskih rodov i familii/ Hooray söökteri paza piçikke kırceñ öbekeleri*. Abakan: Laboratoriya etnografii NİS AGPI.
- Butanayev, V. Y. (2003). *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya*. Abakan: İzd.-vo HGU im. NF. Katanova.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva, İ. İ. (1996a). Abalar. *Hooray Çonnıñ Törelleri* içinde (ss. 52-53). Abakan: Laboratoriya etnografii NİS HGU.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva İ. İ. (1996b). Çiti Püür. *Hooray Çonnıñ Törelleri* içinde (ss. 137-138). Abakan: Laboratoriya etnografii NİS HGU.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva, İ. İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih* (Y. Gümüş, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Crawford, M. H. (1998). *The Origins of Native Americans: Evidence from Anthropological Genetic*. New York: Cambridge University Press.
- Curtis, E. (1929). The Drummer, Nunivak. [Fotoğraf]. Curtis Gallery. 05.12.2024 tarihinde https://curtisgallery.com/products/the-drummer-nunivak?_pos=5&_sid=13a87b1e6&_ss=r adresinden erişildi.
- Danka, B. (2019). *The 'Pagan' Oğuz-namä: A Philological and Linguistic Analysis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Davletov, T. B. (2022). *Şaman: Doğa'nın Şifası Uyanınca* (5. bs.). İstanbul: Asi Kitap.
- Eliyarlı, S. (1998). Dede Korkut Kitabı ve Türk Türeyiş Efsanesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 46(2), 32-36.
- Erkoç, H. İ. (2017). Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. yüzyıllar). *JOTS*, 1(1), 36-75.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gombrich, E. H. (2016). *Sanatın Öyküsü* (E. Erduran ve Ö. Erduran, Çev.) (Cep Boy 1. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Gordon, R. K. (1957). *Anglo-Saxon Poetry*. London, New York: J. M. Dent & Sons, E. P. Dutton & Co.
- Gündüz, T. (2016). *Oğuz Kağan Destanı. Reşideddin Oğuznâmesi. Tercüme, Giriş ve Notlar* (1. bs.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Hakassko-Russkiy Slovar*. (2006). O. V. Subrakova (Red.). Novosibirsk: Nauka.
- Hollander, L. M. (1927). Were the Mythological Poems of the Edda Composed in the Pre-Christian Era?. *The Journal of English and Germanic Philology*, 26(1), 96-105.
- İvan Tsarevich i Seriy volk. Russkaya narodnaya skazka v obrobotke* A. N. Tolstogo. (1946). İ. Vorobyeva (Red.). Moskva: Detgiz.
- Katanov, N. F. (2000). N. F. Katanov. *Tallap Alğan Piliğ Toğıstarı. Hakas Folklorınıñ paza etnografiyazınıñ tekstleri*/N. F. Katanov. *Bilimsel Eserlerinden Seçmeler: Hakas Folkloru ve Etnografiyası Metinleri* (V. E. Maynogaşeva, Haz.) (F. Özkan, Çev.). Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- Klaeber, F. (1996). The Christian Elements in Beowulf. P. Battles (Çev.), *Old English Newsletter Subsidia* içinde (C. 24 ss. 31-89). Kalamazoo, MI: The Medieval Institut.
- Leeming, D. A. (2009a). Earth-Diver Creation. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (ss. 24-29). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009b). Siberian. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (s. 242). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009c). Miwok. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (s. 191). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009d). Seneca (Onödowaga'). *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (ss. 240-241). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Marriott, A. R. ve Rachlin, C. K. (1995). *Kızilderili Mitolojisi* (2. bs.) (Ü. Özönlü, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Marshall, E. (2022). *Wolves in Beowulf and Other Old English Texts*. Cambridge: D. S. Brewer.
- McMahon, J. V. (1991). Atli the Dog in the Atlatkviða. *Scandinavian Studies*, 63(2), 187-198.
- Okutan Davletov, N. (2021). *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm* (G. Ö. Çakır, Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi* (C. I, 2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pettit, E. (2023). Atlatkviða in gröenlenzka. *The Poetic Edda: A Dual-Language Edition* içinde (ss. 657-678). Cambridge: Open Book Publishers.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (A. Kazancıgil ve L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Simeon, A. (1977). *The She-Wolf of Tsla-a-Wat: Indian Stories for the Young*. Vancouver: J. J. Douglas.

- Talianova Eren, M. (2023). “Suların Dibine Dalış” Motifli Dünyanın Yaratılış Miti Işığında Karşılaştırmalı Mitoloji ve Arkeolojik Yaklaşım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 16(42), 501-523.
- Taşagıl, A. (1995). *Göktürkler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırın İlk İmparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tokmacheva, V. (2024, Kasım). Uytag. Obryad u beloy volchitsy. [Video dosyası]. 05.12.2024 tarihinde https://vk.com/video207232700_456239380 adresinden erişildi.
- Yefimenkova, B. B. (1977). *Severnye bayki. Kolybelnye pesni Vologodskoy i Arkhangelskoy oblastey (İz kolleksii folklorista)*. Moskva: Vsesoyuznye İzd.-vo “Sovetskiy Kompozitor”.